

“Yıkılıpudur Bu Cihân Sanma ki Bizde Düzele”: Sultan III. Mustafa’nın Meşhur Nazmına Yazılan Nazireler

“This World is Falling to Pieces, Do Not Expect it to Get Better in Our Time”: Nazires to the Famous Poem of Sultan Mustafa III

İsmail Avcı¹

¹Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir, Türkiye

ORCID: I.A. 0000-0002-9282-1468

Sorumlu yazar/Corresponding author:

İsmail Avcı,
Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağış Kampüsü,
Balıkesir, Türkiye
E-mail: ismailavci@balikesir.edu.tr

Başvuru/Submitted: 23.10.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested: 29.12.2020

Son Revizyon/Last Revision Received: 06.01.2021

Kabul/Accepted: 14.01.2021

Online Yayın/Published Online: 09.03.2021

Atıf/Citation:

Avcı, I. (2021). “Yıkılıpudur Bu Cihân Sanma ki Bizde Düzele”: Sultan III. Mustafa’nın meşhur nazmına yazılan nazireler. *TUDED*, 61(1), 61–84. <https://doi.org/10.26650/TUDED2020-815720>

ÖZET

Bu çalışmada Osmanlı’nın 26. hükümdarı III. Mustafa’nın söylediği iki beyitlik nazım ve bu nazma söylenmiş nazireler konu edilmiştir. III. Mustafa’nın daha tahta çıktığı ilk bir iki yılda söylediği bu şiir, Osmanlı Devleti’nin askerî, sosyal ve ekonomik bakımlardan gerilemeye, bozulmaya başladığı dönemin bir eleştirisi, devletin içinde bulunduğu durumun belgesi niteliğindedir. Bu şiiri önemli kılan husus bizzat devletin başında bulunan padişah tarafından söylenmiş olmasıdır. Şiirde güvenilir ve iyi yetişmiş yönetici eksikliği üzerinden çökmekte olan Osmanlı bürokrasisinin eleştirisi vardır. Sözü edilen şiire, yazılır yazılmaz nazireler söylenmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu nazirelerin sayısı 17’dir ve nazireler şu şairlere aittir: Koca Râgıb Paşa, Şeyhülislam Küçük Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, Enderunî Hazineli Şeyh Râsih Efendi, Şâkir Mehmed Hâkim, Derunî Ali Uşşakî, Hâkim Selim Efendi, Şeyh Mehmed Uşşakî, Hâkim Mehmed Efendi, Şeyhzâde Süleyman Uşşakî, Şabân Efendi Uşşakî, Hüsameddin, Dâniş Efendi, Hıfızzâde, Mihalicî Kâzî-i Uşşak. Çalışmada önce III. Mustafa ve onun devrinde devletin içinde bulunduğu durum hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından onun meşhur nazımı ve müellifleriyle birlikte bu nazma söylenmiş nazireler üzerinde durulmuştur. Makalenin, Osmanlı mülkünde böyle bir şiirin yazılmasına sebep olan şartları ortaya koyma ve III. Mustafa’nın nazmına söylenmiş yeni nazireleri tespit etme bakımlarından literatüre katkı yapması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: III. Mustafa, Osmanlı, nazım, Yıkılıpudur Bu Cihan, Nazire

ABSTRACT

The Turkish word *nazire* (reply in kind) is derived from the Arabic root *nazara* and describes a response poem. This article analyzes a poem consisting of two couplets by Mustafa III, the 26th Sultan of the Ottoman Empire, and its nazires. This poem is significant in that it was written by an active sultan of the Ottoman Empire and criticized the Ottoman bureaucracy coming to its downfall due to the lack of trustworthy and qualified sovereigns. At least 17 nazires were published in response to the poem. This article first provides brief information about Mustafa III and the state of the Ottoman Empire during his reign; then, it discusses his prominent poem as well the nazires to the poem and their authors. This article aims to expound on the conditions on the frontiers of the Ottoman Empire at the time and to discover even more nazires in response to the aforesaid poem of Mustafa III.

Keywords: Mustafa III, Ottoman, Verse, Yıkılıpudur Bu Cihan, Nazire

EXTENDED ABSTRACT

As a literary term, a *nazire* (reply in kind) is a poem that acts as a response and uses the same prosody, rhyme, and tone as the “base poem.” In Turkish literature, examples of reply in kind are available in almost all kinds of verse, especially in the forms of masnavi, eulogy, mustezat, and musammat; however, the majority of the examples are odes. The poems discussed in this review are nazires written in response to the renowned “verse” of Mustafa III, the 26th Sultan of the Ottoman Empire.

Mustafa III (1129–1187/1717–1774) served as 26th Sultan of the Ottoman Empire between 1757 and 1774. Research suggests Mustafa III was a merciful, benevolent, generous, traditional, righteous, and prudent sultan who used his best efforts to reign in good faith. Mustafa III wrote various poems under the pseudonyms of “Cihangîr,” “İkbal,” and “İkbalî.”

The famous poem by Mustafa III as cited in almost all resources referring to the Ottoman sultan is roughly translated into modern language as follows: “This world goes to rack and ruin, do not expect it to get better in our time. Besides, the vile fate has handed over the state to completely contemptible people. Hence, those who are now at the gates of bliss (in the government) are troublemakers and corrupt people. Henceforward, our only hope remains at the mercy of the God.”

It is reported that Mustafa III wrote the aforesaid poem during the first or second year of his accession to the Ottoman throne in response to the lack of experienced, trustworthy, and well-educated officials serving for the purpose of reforming the state, which had begun a gradual downturn, to reclaim its former strength. The Sultan despaired at the dire military, political, and economic conditions of the state gradually worsening and summarized his thoughts in these two couplets. It is interesting that such verses were written by an Ottoman sultan who was meticulous and extremely prudent in all respects. Although similar concerns had been identified by high-ranking officials previously as well, no sultan had ever explicitly expressed such concerns with a view to protect the perpetuity of the Ottoman Empire.

Six of the replies in kind in response to the famous verse of Mustafa III were previously introduced through an article to the academic world. Our research identified 11 additional works to make a total of 17. Found in the National Library, Isıklı Library, Gazi Husrev Bey Library in Sarajevo, *Târih-i Enderûn*, and *Âdâb-ı Zuraîfâ*, these works were written by the following poets: Koca Râgıb Paşa, Şeyhülislam Küçük Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, Enderunî Hazineli Şeyh Râsih Efendi, Şâkir Mehmed Hâkim, Derunî Ali Uşşakî, Hâkim Selim Efendi, Şeyh Mehmed Uşşakî, Hâkim Mehmed Efendi (2 works), Şeyhzâde Süleyman Uşşakî (2 works), Şabân Efendi Uşşakî (2 works), Hüsâmeddin, Dâniş Efendi, Hıfzîzâde, and Mihalicî Kâzî-i Uşşak.

As significant examples of the Ottoman tradition of writing replies in kind, such works have helped discover some previously unknown poets, some of who only have one work. In

addition, some of these recently identified poems are new additions to the catalogue of works of some known poets.

The majority of such works were found to be contained in three journals, clearly proving once more the significance of journals (mecmua) in Turkish literature. As the number of studies conducted on journals increases over time, it could be possible to discover other examples of reply in kind in response to the aforesaid verse of Mustafa III.

GİRİŞ

Nazire (çoğ. nezâ’ir) kelimesi Arapça “nazara” kökünden türemiştir. Edebî bir terim olarak nazire, bir şairin başka bir şairin şiirine (zemin şiir) aynı vezin, kafiye ve edada yazdığı benzer şiire denir. Eğer yeni yazılan şiirde zemin şiirdeki anlamın tersi söz konusuysa, iki şiir arasında konu / anlam birliği yoksa bu “nakize” olarak adlandırılmaktadır. Nazire yazmak “cevap vermek” şeklinde de kullanılmıştır. Ancak bazı eserlerdeki kayıtlardan hareketle “cevap verme”nin daha ziyade mesnevilere yazılan nazireler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Türk edebiyatında mesnevi, gazel, kaside, müstezat, musammatlar başta olmak üzere hemen bütün nazım şekilleriyle yazılmış nazire örnekleri mevcuttur. Ancak bunlar içinde en çok nazire gazellere yazılmıştır (Köksal, 2018, s. 15-55). Nazirelerin çoğunluğu toplu olarak bu tür şiirleri ihtiva eden müstakil nazire mecmualarında yer almaktadır. Türk edebiyatında bugünkü bilgilere göre ilk örnek olarak bilinen H. 840 (1436-7) yılında Ömer b. Mezîd tarafından derlenmiş *Mecmû’atü ’n-nezâ’ir*’den itibaren birçok nazire mecmuası tertip edilmiştir. Nazirelerin bir kısmına ise kütüphanelerde yüzlerce örneği bulunan klasik şiir mecmualarında rastlanmaktadır. Bazen edebiyat tarihinin asıl kaynaklarına yardımcı bazen de yerine göre yegâne kaynak durumunda olan mecmualar edebiyat araştırmalarına önemli katkılar sunmaktadır. Günümüzün antolojileri durumundaki söz konusu mecmualarda, kaynaklarda adı geçmeyen unutulmuş şairlerin şiirlerine, bilinen şairlerin bilinmeyen ya da divanlarında bulunmayan şiirlerine, şairlerin divanlarında yer alan şiirlerin farklı şekillerine, daha önce varlığı bilinmeyen veya bilindiği hâlde ele geçmeyen eserlere, bilinmeyen veya kullanılmayan nazım şekillerine, yeni türlere ve aruz kalıplarına, şairlerin hayatlarına dair bazı bilgilere, mecmuanın derlendiği dönemin şiir zevkine, kimin hangi şairden etkilendiğine, hangi şairlerin popüler olduğuna, üslup çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturan bazı kavramlara ve unsurlara, şairlerin edebî kişiliklerine ve edebiyat dışı bazı konulara rastlamak mümkündür (Aydemir, 2007, s. 123-7; Köksal, 2012, s. 417-20). Bu çalışmada üzerinde durulan Osmanlı sultanı III. Mustafa’nın meşhur “nazım”ına yazılmış nazireler de bu türden şiir mecmualarından tespit edilmiştir.

1. Sultan III. Mustafa ve Meşhur Şiiri

Sultan III. Mustafa (1129-1187 / 1717-1774), Osmanlı’nın yirmi altıncı padişahı olarak 1757-1774 yılları arasında hüküm sürmüştür. Tahta çıktığında Avrupa ile barış döneminde olduğundan devletin mali açıdan yeterli bir görüntüsü vardır. Bununla birlikte askerî ve ekonomik alanda yapılması gereken bazı yapısal düzenlemeler ve yenileşme adımları da gereklidir. III. Mustafa tasarrufa özen göstermiş, vergilerin toplanması hususunda hassas davranmış ve devletin gelirlerini artırma yolunda tedbirler almış, böylelikle hazineyi belli oranda doldurmuştur. Boğaz kalelerini tahkim ettirmiş, bazı yeni gemiler yaptırmış, Tophane ve Topçu Ocağı’nın ıslahını sağlamış ve yeni toplar döktürmüştür. Diğer taraftan imar faaliyetlerine de önem vermiş, ülkeye yeni bazı yapılar kazandırmıştır. Ancak yenilik taraftarı bir yapısı olan III. Mustafa’nın gayretlerine ve Baron dö Tot eliyle tesis edilen yeni düzenlemelere rağmen yapılanlar diğer büyük devletlerdeki yenileşme hızının çok gerisinde kalmıştır. Zira Osmanlı, aydınlanma dönemini yaşayan, büyük bir fikrî ve ekonomik değişim geçirmekte olan

Avrupa'daki gelişmelerden oldukça uzak bir hayat sürmektedir. Esasen padişah da durumun farkındadır. Rus savaşının başlamasıyla ortaya çıkan hızlı mali bozulma ve neticesinde gelen toprak kayıpları gerçekte devletin çok da iyi durumda olmadığını göstermiştir. Bunun yanında İstanbul'da 1766 yılında meydana gelen ve büyük yıkıma sebep olan deprem de sosyal ve ekonomik bakımlardan devlete önemli bir yük olmuştur. Tahta geçtiğinde sadrazam olarak bulunduğu ve bu görevde bıraktığı Koca Râgıb Paşa sayesinde saltanatının ilk zamanlarında bir sorunla karşılaşmamış olan padişahın, Ruslarla yapılan savaşın sonlarına doğru ortaya çıkan sıkıntılı durumun etkisiyle sağlığı bozulmuş ve 21 Ocak 1774 tarihinde vefat etmiştir. III. Mustafa kaynaklarda anlatılana göre devleti elinden geldiğince samimiyetle idare etmeye çalışan, merhametli, hayırsever, cömert, geleneklere bağlı, adil ve tutumlu bir padişahtır. Hitabeti kuvvetlidir, iyi bir hattattır. İlm-i nücuma fazlaca rağbet eden bir yapısı vardır. Huzur derslerine büyük önem veren, Ayasofya'da sabah namazı kılmayı âdet edinen ve sıklıkla tebdilen dolaşarak halkın günlük yaşamını takip eden bir padişah olarak tanınmıştır (Beydilli, 2006, s. 280-3; Uzunçarşılı, 2007, s. 341-2).

Osmanlı'nın şair padişahlarından söz eden kaynaklar, III. Mustafa'nın "Cihângîr", "İkbâl", "İkbâlî" mahlaslarıyla şiirler yazdığını kaydetmektedir. Sözü edilen bu kaynaklarda onun iki şiirine ve bir de beytine yer verilmiştir. Şiirlerden ilki "*Yâ Rab beni bir mesned-i vâlâya getürdüñ / Envâ'-ı 'inâyâtüñ kılduñ baña ihsân*" beytiyle başlayan 16 beyitlik bir münacaattır. Diğeri ise bu yazıda üzerinde durulan nazmdır (Bilmen, 1942, s. 33; Koçu, 1950, s. 31-2; 2005, s. 128; Yücebaş, 1960, s. 110; Şardağ, 1982, s. 239-41; İsen ve Bilkan, 1997, s. 219-20; Ak, 2001, s. 89-90; Pala, 2005, s. 153-5; İsen, Bilkan ve Durmuş, 2012, s. 193-7; Yorgancı, 2013, s. 124). İkbâlî mahlasını da muhtevî beyit ise görebildiğimiz kadarıyla sadece Coşkun Ak tarafından verilmiştir ve şöyledir: "*Şimdilik İkbâliyâ daldım 'amîk-i hayrete / Lutfidîp destümi al yâ Rabbi düşdüm gurbete*" (2001, s. 89). Bu beytin İkbâlî mahlasını kullandığı belirtilen II. Mustafa'ya (Ak, 2001, s. 79) ait olma ihtimalini düşünmek gerekir. Kaynaklarda sultan III. Mustafa'nın başka şiiri kaydedilmemiştir ancak Rüştü Şardağ'ın onun için "Mecmualarda rastlanan bazı şiirleri, edebiyat alanında seçkin duyuşların sahibi olduğunu kanıtlıyor." (1982, s. 239) demesine bakılırsa yapılacak yeni çalışmalarla tespit edilememiş şiirlerine ulaşma imkânı olabilecektir.

Sultan III. Mustafa'nın kendisinden söz eden hemen her kaynakta yer alan ve oldukça meşhur olan şiiri şöyledir:

Yıkılıpdur bu cihân şanma ki bizde düzele
Devleti çarh-ı denî virdi kamu mübtezele
Şimdi ebvâb-ı sa'âdetde gezen hep hâzele
İşimüz kaldı hemân merhamet-i Lem-yezel'e

[Bu dünya yıkılıp gitmektedir, bizim zamanımızda düzeleceğini zannetme. Bir de alçak felek devleti büsbütün aşağılık kimselerin eline verdi. Nitekim şimdi saadet kapılarında (devlette) bulunanlar bozguncu ve soysuz kişiler. Artık işimiz Allah'ın merhametine kaldı.]

Kaynaklarda bazı küçük farklarla kaydedilen bu şiir zaman zaman kıta olarak anılmışsa da “aa, aa” şeklindeki bütün mısraları birbiriyle kafiyeli hâliyle onu nazım olarak adlandırmak daha makul görünmektedir.

Sultan III. Mustafa’nın söz konusu bu nazmı daha Osmanlı tahtına oturduğu ilk bir iki yılda söylediği nakledilmektedir. Böyle bir şiirin yazılmasına sebep olan ise yavaş yavaş çökmeye başlayan devletin ıslah edilip tekrar eski gücüne kavuşturulması için çalışacak iyi yetişmiş tecrübeli ve güvenilir devlet adamlarının yokluğudur. Padişah, devletteki askerî, siyasi ve iktisadi bakımlardan gittikçe kötüleşen vahim tabloyu görünce ümitsizliğe kapılmış ve düşüncelerini bu iki beyitte özetlemiştir (Beydilli, 2006, s. 281; Güleç, 2019, s. 39). Bu mısraların bir padişahın, hele hele III. Mustafa gibi her bakımdan titiz ve aşırı tedbirli¹ bir padişahın dilinden söylenmesi ise oldukça ilginçtir. Buna benzer hususlar o zamana kadar yöneticiler tarafından tespit edilmişse de devletin bekası gözetildiğinden bir padişah tarafından açıkça dillendirilmiş değildir. Saffet Sıdkı Bilmen, *Şair Osmanlı Padişahları, Edebî Tetkik* adlı eserinde III. Mustafa’nın bu mısralarını verdikten sonra halkın böyle bir durum karşısındaki hâlini şöyle ifade etmiştir: “Devlet işlerinin Allah’a kaldığı bir sırada, bunu, padişahın kaleminden de okumak, halka ne fena bir tesir yapar!..” (1942, s. 33). Daha yeni tahta oturmuş bir padişahın dilinden dökülen bu mısralar, halkın ziyadesiyle karamsarlığa kapılmasına sebep olabilecek mısralardır. Bununla birlikte bu tespiti açıkça ifade eden şiirin kıymeti hakkında Reşad Ekrem Koçu şöyle demektedir: “Koca bir imparatorluğun perişan hâlini, hakikati ifadeden çekinmeyen açık ve bedbin bir lisan ile tasvir eden bu kıt’a, bu hükümdarın kaleminden çıkmış olmakla bir kat daha mana ve kıymet alır.” (1950, s. 32).

2. Sultan III. Mustafa’nın Şiirine Yazılan Nazireler

Cihangir III. Mustafa’nın nazmına yazılan nazirelere² toplu olarak tesadüf edilebilen ilk eser görebildiğimiz kadarıyla Hüseyin Gönel’in “Yıkılıpdur Bu Cihan ve Altı Nazire” başlıklı makalesinde sözünü ettiği mecmuadır. Mecmua Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Türkçe Yazmaları R-6843 numarada kayıtlıdır. Nazireler eserin 56b varlığında bulunmaktadır. Söz konusu mecmua Abdullah Kantamiri tarafından Saraybosna’da yazılmıştır ve 1760 tarihlidir. Gönel, makalesinde III. Mustafa’nın meşhur nazmına Koca Râgıb Paşa tarafından

1 Bu hususa birkaç örnek verilebilir. Şehzadeligi zamanında zehirlenerek öldürülme endişesiyle vücudunun direncini artırmak için azar azar zehir içtiği söylenmektedir. Kara kuru bir yapısının olması ve yüzünün sarılığı buna bağlanmaktadır. Yeniçeri Ocağı’nın ıslahı hakkındaki zarureti defterdar Hilmi Efendi’nin yanında ağzından kaçırmış, Hilmî Efendi’nin bunu ifşa edebileceği endişesiyle önce onu defterdarlıktan azletmiş, ardından da idam ettirmiştir. III. Mustafa’nın devlet işlerinde fazlaca titiz bir tarafı vardır. Önüne gelen raporları in ince ayrıntısına kadar okuyan bir padişaktır (Beydilli, 2006, s. 281-2).

2 Makalenin hazırlandığı sıralarda İsmail Güleç tarafından “Her Devrin Hastalığı: Kaht-ı Ricâl yahut Adam Kıtlığı” başlıklı bir yazı yayımlandı. Güleç yazısında III. Mustafa’dan, iyi yetişmiş güvenilir yönetici kıtlığından ve Koca Râgıb Paşa’nın naziresinden söz ettikten sonra III. Mustafa’nın nazmına yazılmış Hüseyin Gönel tarafından tespit edilen nazireleri hatırlatmış ve “Belki henüz tespit edilmemiş nazireler de vardır. Eğer yoksa bu da yedincisi olsun.” deyip kendi şiirini vermiştir. İşte burada verilen nazireler, o henüz tespit edilememiş nazirelerdendir. İsmail Güleç’in naziresi şöyledir: “Dünya hâli bu sultanım, sanma bir gün düzele / Âdet-i kadimdir bazen başa geçer hezele / İşler eğer kaldıysa kalles ile müptezele / Yüz sürüp yalvaralım padişah-ı Lem-yezele” (Güleç, 2019, s. 39).

nazire söylendiğini ancak bunun şimdiye kadar ele geçmediğini, geriye kalan beş nazirenin ise hiç bilinmediğini, dolayısıyla makalede yer alan altı nazirenin ilk defa ortaya konulduğunu ifade etmiştir. Gönel'in çalışmasında Hâkî'nin iki; Koca Râgıb Paşa, İsmâmeddin, Dâniş Efendi ve Hıfzîzâde'nin birer olmak üzere toplam altı nazire yer almaktadır (2013, s. 122-4). Sultan III. Mustafa 1757'de tahta çıktığına, nazirelerin bulunduğu mecmua da 1760 tarihli olduğuna göre bu durumda padişahın bu şiiri söylemesinin hemen ardından nazirelerin de peş peşe geldiğini söylemek mümkündür.

Nazirelere tesadüf edilen ikinci kaynak zemin şiirin söylenmesinden yaklaşık 120 yıl sonra 1876 yılında yayımlanan Tayyâr-zâde Atâ'nın *Târih-i Enderûn* adlı 5 ciltlik eseridir. Bu eserin IV. cildinde III. Mustafa'nın nazımıyla birlikte 3 de nazire vardır. Bu nazireler sadrazam Koca Râgıb Paşa, devrin şeyhülislamı Çelebizâde İsmail Âsım ve Enderunî Hazineî Şeyh Râsih Efendi'ye aittir (Tayyâr-zâde Atâ, 2019, s. 124-5).³

Bu çalışma vesilesiyle ortaya çıkarılan nazireler ise Millî Kütüphane 06 Mil YzA 4816 numarada kayıtlı bir mecmua ile Uşaklı Hafız Mehmet Cami Işıklı'dan ailesine tevarüs eden bir başka mecmua içerisinde bulunmaktadır.

Millî Kütüphane'deki eser farklı varak aralıklarıyla *Mecmû'a-i Eş'âr* ve *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id* adıyla kaydedilmiştir ancak muhteva bakımından ikinci adlandırma daha doğrudur. Eserde ilki 1132 (1720), sonuncusu 1305 (1888) olan bazı tarih kayıtları vardır. Bu tarih kayıtlarından ve Şeyh Mehmed Uşşakî'nin naziresinde geçen "Bâ-ħuşûş belde-i 'Uşşâk'ı dutupdur ħazele" mısrasından mecmuanın Uşak'ta yazıldığı anlaşılmaktadır. Baştan ve sondan bazı varaklarının koptuğu anlaşılan mecmuanın sonradan verilen numaraya göre son varak numarası 90'dır. Nazireler mecmuanın 69b-70a varakları arasında yer almaktadır. Bu kısımda önce III. Mustafa'nın şiiri verilmiş ardından 10 nazire sıralanmıştır. Burada sırasıyla şu isimlerin nazireleri vardır: Koca Râgıb Paşa, Şâkir Mehmed Hâkim, Derunî Alî Efendi Uşşakî, Hâkim Selîm Efendi, Şeyh Mehmed Uşşakî, Hâkimân (Hâkim), Şeyhzâde Süleymân Uşşakî (2 adet), Şa'bân Efendi Uşşakî (2 adet).

Nazirelere rastlanan bir diğer eser Uşaklı Hafız Mehmet Cami Işıklı'nın ailesinde bulunmaktadır. Söz konusu *Mecmû'a-i Eş'âr*, sayfalarından bir kısmı boş olmak üzere 101 varaktan oluşmaktadır. Baştan bazı varaklarının koptuğu anlaşılan mecmuada çeşitli şairlerden nakiller vardır. Mecmua, Uşak'ta yaşayıp vefat eden Çivrilili Saatçi Mustafa Efendi'den (1876-1956) Denizli'ye göç edip hayatını orada geçirmiş olan oğlu Uşaklı Hafız Mehmet Cami Işıklı'ya (1920-1987) intikal etmiştir. Uşak hakkında verilen bazı bilgilerden ve ilki 1137 (1724), sonuncusu 1175 (1761) yıllarına ait tarih kayıtlarından mecmuanın Millî Kütüphanede bulunan mecmua gibi Uşak'ta ve yaklaşık olarak aynı dönemde hazırlandığı anlaşılmaktadır. Nazireler mecmuada 63b'de bulunmaktadır. Burada önce Sultan III. Mustafa'nın nazımı yer

3 Mehmet Arslan, eserin tezkire / antoloji hüviyetindeki 4 ve 5. ciltlerinde yer alan şairler ve şiirlerini bir araya getirip *Târih-i Enderûn'un Tezkire Kısmı* adıyla yayımlamıştır (bkz. Tayyâr-zâde Atâ, 2019). Nazireler bu çalışmada 124, 518 ve 526. sayfalardadır. Tayyâr-zâde Atâ'nın bu eserindeki nazireler Gönel'in çalışmasında yer almamış, gözden kaçırılmıştır.

almakta, ardından da 8 nazire gelmektedir. Bu nazireler şu şairlere aittir: Koca Râgıb Paşa, Mehmed Şâkir Ankaravî, Ali Uşşakî, Şeyh Uşşakî, Hüsâmeddin, Hâkim (2 adet), Mihalicî Kâzî-i Uşşak.

Buraya kadar sıralanan nazirelerden Koca Râgıb Paşa, Hâkim (2 nazire), Hüsâmeddin, Dâniş Efendi ve Hıfzîzâde'ye ait toplam 6 nazire daha önce tespit edilmiştir. Geriye kalan 9 nazire ilk kez bu çalışmayla gün yüzüne çıkarılmış olmaktadır. Diğer taraftan Tayyârzâde Atâ'nın *Târîh-i Enderûn*'unda bulunan farklı 2 nazirenin bilinir hâle gelmesi de bu çalışma vesilesiyle olacaktır. Zemin şiir ve tespit edilen toplam 17 nazirenin bulunduğu yerler tablo hâlinde şöyledir:

Şairler	<i>Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id</i> , Millî Ktp. 06 Mil Yz A 4816, vr. 69b-70a	<i>Mecmû'a-i Eş'âr, Uşaklı Hafız Mehmet Cami Işıklı ailesinde</i> , vr. 63b	<i>Mecmû'a, Gazi Hüsrev Bey Ktp. R-6843, vr. 56b</i>	<i>Târîh-i Enderûn</i> , IV	<i>Âdâb-ı Zurafâ</i>
Sultan III. Mustafa (zemin şiir)	Güfte-i Sultân Mustafâ	Güfte-i Sultân Mustafâ	Güfte-i Sultân Mustafâ Hân	Sultân Mustafâ Hân-ı Sâlis, s. 124	---
1. Koca Râgıb Paşa	Güfte-i Râgıbû'l-vezîr	Güfte-i Râgıbû'l-vezîr	Nazîre-i Sadrazam Râgıb Mehmed Paşa	Nazîre-i Râgıb Paşa, s. 124	---
2. Şeyhülislam Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi	---	---	---	Nazîre-i Şeyhülislam Çelebizâde İsmâ'il 'Âsım Efendi, s. 124-5	---
3. Enderunî Hazineli Şeyh Râsih Efendi	---	---	---	Enderûnî Hazineli Şeyh Râsih Efendi, s. 125	---
4. Şâkir Mehmed Hâkim	Güfte-i Şâkir Mehmed Hâkim	Güfte-i Mehmed Şâkir Ankaravî	---	---	---
5. Derunî Ali Uşşakî	Güfte-i Derunî 'Alî Efendi 'Uşşakî	Güfte-i 'Alî 'Uşşakî	---	---	---
6. Hâkim Selim Efendi	Güfte-i Hâkim Selim Efendi	---	---	---	---
7. Şeyh Mehmed Uşşakî	Güfte-i Şeyh Mehmed 'Uşşakî	Güfte-i Şeyh 'Uşşakî	---	---	---
8-9. Hâkim Mehmed Efendi (2 nazire)	Güfte-i Hâkimân	Nazîre-i Hâkimâ	Nazîre-i Hâkî	---	Hâkim, s. 68
	---	Diğer Hâkimâ	Diğer Nazîre-i Hâkî	---	---
10-11. Şeyhzâde Süleyman Uşşakî (2 nazire)	Güfte-i Şeyhzâde Süleymân 'Uşşakî	---	---	---	---
	Diğer	---	---	---	---

12-13. Şabân Efendi Uşşakî (2 nazire)	Güfte-i Şa'bân Efendi 'Uşşakî	---	---	---	---
	Diğer Şa'bân Efendi	---	---	---	---
14. Hüsâmeddin	---	Nazîre-i Hüsâmeddin	Nazîre-i 'İsâmeddin	---	---
15. Dâniş Efendi	---	---	Nazîre-i Dâniş Efendi	---	---
16. Hıfzîzâde	---	---	Nazîre-i Hıfzîzâde	---	---
17. Mihalicî Kâzî-i Uşşak	---	Güfte-i Mihalicî Kâzî-i 'Uşşak	---	---	---

Eldeki nazirelerin kimlere ait olduğu ismen bellidir, zira şiirlerden hemen önce müellif isimleri kaydedilmiştir. Lakin kaynaklarda aynı dönemde yaşamış, aynı ada / mahlasa sahip nazire müellifi olması muhtemel birden fazla isime rastlandığından mevcut bazı nazirelerin bu isimlerden hangisine ait olduğunu netleştirmek elde başkaca bir ipucu da bulunmayınca zorlaşmaktadır. Bu duruma tek tek nazirelerden bahsedilirken temas edilmiş, müellif olması muhtemel kişi ya da kişilere dair bilgi verilmiştir.

Millî Kütüphane ve Işıklı mecmualarında bulunan 9 nazire müellifinden 5'inin isminde bulunan "Uşşakî" nisbesi, bazı tarih kayıtları ve her iki mecmuanın kuvvetle muhtemel Uşak'ta hazırlanmış olması, bu kişilerin birbirlerini tanıyan, aynı yıllarda hayatta olan Uşaklı isimler olabileceğini düşündürmektedir. Örneğin burada adı geçen nazire sahiplerinden Derunî Ali Efendi (öl. 1200 / 1785-6), 1761 yılı başlarında Uşak'ta Câmi-i Kebîr Medresesinde müderrislik yapmış bir isimdir (Avcı, 2018, s. 86).

III. Mustafa'nın şiiri "fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün" vezniyle yazılmıştır. Doğal olarak nazireler de bu vezindedir. Sadece 10. nazirede veznin farklı olarak "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" olduğu anlaşılmaktadır. Bu şiirin son mısrasında vezin bozulmaktadır. İlk kelimeleri okunamayan 17. nazirenin ise "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" veznine daha yakın olmakla birlikte aksadığı görülmektedir. Diğer nazirelerin (4, 11 ve 12. nazireler) bazı yerlerinde de vezin aksamaktadır. Bu aksamalarda mecmuaları tertip eden(ler)in dikkatsizliği ve böylece imlanın kısmen özensiz olmasının etkisi vardır.

Nazireler, zemin şiirde olduğu gibi ikişer beyitli söylenmiştir. Ancak Enderunî Hazineli Şeyh Râsih Efendi'nin naziresi diğerlerinden farklı olarak üç beyitlidir.

Enderunî Hazineli Şeyh Râsih (aa, ba, ca) ve Dâniş'in (aa, ba) nazireleri (bu hâliye iki nazire nazm değil kıta olmaktadır) dışındaki diğer nazirelerde zemin şiirde olduğu gibi bütün mısralar birbiriyle kafiyelidir. Bunun neticesinde ortaya birbiriyle çokça ortak kafiye kelimeleri olan şiirler çıkmıştır. Zaman zaman cinas da oluşturan bu kelimelerin zemin şiir de dâhil olmak üzere kullanım sıklığı sırasıyla şu şekildedir: düzele (12 kez); hazele (11); ezele (başlangıcı belli olmayan zaman, 8); ezele (azalmak, 1); Lem-yezel'e (8); mübtezele (8); tez ele (6); girmez ele (5); gelmez ele (2); rezele (kapıyı kapatmak, kilitlemek, 2); rezele (reziller, 2); gazele (1); güzele

(2); ko ya[ra]maz ele (1); söz ele (1); tezele (tazelemek, 1). Nazirelerde zaman zaman kafiye gereği bazı kelimelerin imlasında değişikliğe gidildiği görülmektedir. Hâkim Selim Efendi’nin naziresinde “*Beste-i mahlûk olanuñ kısmeti çün ezele*” mısrasında “azala” kelimesi kafiye gereği “ezele” okunacak şekilde yazılmıştır. Derunî Ali Uşşakî’nin “*Hâ’inân-ı devleti tebdil kıl var tezele*” mısrasında ise yine vezin gereği “tâzele” olduğu tahmin olunabilecek kelime “tezele” yazılmıştır. Metinlerde 6 defa geçen “tez” kelimesinin orijinal imlasıyla okunduğunda “tız” olması gerektiğini de bu imla tercihlerine eklemek gerekir. Kelimeler üzerindeki bu tasarrufları “kelimelerin imlasını bozmak” olarak değil, “kelimeleri şiirleştirmek” olarak düşünmek daha münisif bir tavır gibi durmaktadır. Zira metinler okunurken şaire, şiir dilinde imkân sağlayan bu uygulamaların göze takılan, kulağı tırmalayan bir yanı görünmemektedir.

Millî Kütüphane, Işıklı ailesi ve Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi nüshalarıyla *Târih-i Enderûn* ve *Âdâb-ı Zurfâfâ*’daki nazirelerin tamamı bir araya getirilip tekrar olanlar çıkarıldığında III. Mustafa’nın bu nazmına söylenmiş 17 nazire metni ortaya çıkmaktadır. Bu nazireler şunlardır:⁴

2.1. Koca Râgıb Paşa

Uzun yıllar çeşitli devlet görevlerinde bulunduktan sonra III. Osman’ın (sal. 1168-1171 / 1754-1757) son zamanlarında sadrazamlık mührünü alan (29 Şubat 1757), III. Mustafa tahta geçtiğinde de bu görevine devam eden Koca Râgıb Paşa’nın (1110-1176 / 1698-1763) özellikle sadrazamlığı döneminde olmak üzere devlete büyük hizmetleri olmuştur. Paşa sadece iyi bir devlet adamı değil, nükteleri, zengin kütüphanesi, hukuk bilgisi, şairliği, sohbetleri, âlimler ile şairleri koruyup kollamasıyla yaşadığı zamanın önemli isimlerinden biri olarak tarihe geçmiştir (Aydiner, 2007, s. 403-5). *Divan*’ıyla birlikte 7 eseri vardır (Demirbağ, 1999, s. 141-7).

Hüseyin Gönel’in yukarıda anılan yazısında Koca Râgıb Paşa’ya ait nazirenin şimdiye kadar ele geçmediğini söylemesi aktarılmıştı. Aslında nazire ele geçmiştir ancak fark edilmemiştir. Nitekim Niyazi Berkes’in 1970’te basılan *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi* adlı eserinde Tayyârzâde’nin *Târih-i Enderûn*’unda geçen üç nazire de (Koca Râgıb Paşa, Çelebizâde İsmail Âsım, Enderunî Hazineî Şeyh Râsih Efendi) görülebilmektedir (Berkes, 1970, s. 350-1). Yine 1975’te vefat eden Reşad Ekrem Koçu’nun *Âşık Şair ve Padişahlar* adlı çalışmasında da nazirenin iki mısrası mevcuttur (2005, s. 128).⁵ Şiir, Koca Râgıb Paşa’nın *Divan*’ında bulunmamaktadır. *Divan* üzerinde çalışma yapanlardan Ömer Demirbağ, Sultan III. Mustafa’nın şiirine Râgıb Paşa’nın nazire yazdığını söylemiş fakat metni vermemiştir (Demirbağ, 1999, s. 10-1, 50). Hüseyin Yorulmaz ise çalışmasında bu şiirden söz etmemiştir (Yorulmaz, 1989). Râgıb Paşa’nın naziresinin, padişahın en yakınındaki kişi olması hasebiyle ilk nazire olduğu tahmin olunabilir. Nazire şöyledir (G. 56b, M. 69b, T. 124, U. 64b):

4 Nazireler arasındaki farklarda şu kısaltmalar kullanılmıştır: G nüshası: Gazi Hüsrev Bey Ktp. R-6843; M nüshası: Millî Ktp. 06 Mil Yz A 4816; R nüshası: Râmiz, *Âdâb-ı Zurfâfâ*; T nüshası: Tayyâr-zâde Atâ, *Târih-i Enderûn*; U nüshası: Uşaklı Hafız Mehmet Cami Işıklı. Saraybosna Gazi Hüsrev Bey nüshası görülebilmiştir. Buradaki nazireler Hüseyin Gönel’in yukarıda sözü edilen çalışmasından alınmış, şairler tanıtılırken de yine bu çalışmadan kısmen faydalanılmıştır.

5 Bu eserin ilk hâli şu çalışmadır: Koçu, 1950. Ancak burada söz konusu nazireler yoktur.

Niceler almada kâmin bu cihândan tez ele⁶
Felegüñ devri muţâbık yine bezm-i ezele⁷

Şanma ey dil ki sa'âdet bula bir dem hâzele⁸
Virdi Hâllâk-ı cihân mübtezeli mübtezele

[Birçok kişi bu dünyada arzusuna çabucak ulaşıyor, bu normaldir çünkü elest bezminde yazılan neyse felek ona uygun dönüyor. Ey gönül! Sen alçakların bir an bile mutlu olacaklarını zannetme, çünkü cihanı yaratan Allah adı insanların karşısına yine adileri çıkarır ve onlar mutsuz olurlar.]

2.2. Şeyhülislam Küçük Çelebizâde İsmail Âsım Efendi

Müderislik, kadılık, vakanüvislik yapan, Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği payesi bulunan Küçük Çelebizâde İsmail Âsım Efendi (1096-1173 / 1685-1760), Koca Râgıb Paşa'nın tavsiyesi üzerine 1759 yılında şeyhülislamlığa getirilmiştir. Bu görevdeyken vefat etmiştir. *Divan'ı*, *Râşid Tarihi*'ne zeyli (Özcan, Uğur, Çakır ve İzgöer, 2013), *Münşeât'ı* (Küçük Çelebi-zâde, 2013) ve *Acâ'ibü'l-letâ'if* (Özertim, 1950, s. 345-71) adlı bir eseri vardır (Özcan, 1991, s. 477-8; Öztekin, 2010, s. 1-9).

Yukarıda III. Mustafa'nın söz konusu bu nazmı daha Osmanlı tahtına oturduğu ilk bir iki yılda söylediği ifade edilmişti. Çelebizâde İsmail Âsım Efendi'nin vefat yılı 1760 olduğuna göre onun bu nazmı Koca Râgıb Paşa'dan sonra tanzir eden ikinci kişi olduğu düşünülebilir. Burada Âsım Efendi'nin devrin şeyhülislamı olarak padişaha yakın isimlerden biri olduğunu da unutmamak gerekir. İsmail Âsım Efendi'nin naziresi kendi eserlerinde bulunmamaktadır. Sebep olarak nazirenin söylendiği tarihten önce eserlerini telif etmiş olması düşünülebilir. Nazire Tayyârzâde Atâ'nın *Târih-i Enderûn*'unda kayıtlıdır (2010, s. IV/124-5). Ayrıca Reşad Ekrem Koçu'nun *Âşık Şair ve Padişahlar* adlı eserinde birinci ve dördüncü mısraları mevcuttur (2005, s. 128). Nazire şöyledir (T. 124-5):

Hâk bu kim mülk-i cihân girdi yed-i mübtezele
'Aql-ı şâdıqla nizâmı hele hiç girmez ele

Berg ü bârını kamu eyledi yağmâ hâzele
Âb-ı şer' ile meger ravza-i devlet düzele

[Gerçek şu ki dünya mülkü aşağılık kimselerin eline geçti, doğru bir akılla bu dünyanın düzenini sağlamak mümkün değildir. Adı kimseler bütün malı mülkü, yiyecek içeceği yağmaladı. Devlet bahçesi ancak şeriatın temiz suyuyla düzelebilir.]

6 almada kâmin bu cihândan : almadı kâmin bu cihândan M, U; eyledi kâmin bu cihânı T.

7 bezm-i : bezmi M, U.

8 Şanma ey dil ki sa'âdet bula bir dem : Ne revâdur ki sa'âdet bula dâ'im M, U.

2.3. Enderunî Hazineli Şeyh Râsih Efendi

Şeyh Râsih Efendi’nin naziresi Tayyârzâde Atâ’nın *Târih-i Enderûn*’unda bulunan üçüncü naziredir. *Tuhfe-i Nâilî*’de hataen III. Mustafa yerine II. Mustafa devri şairlerinden olarak gösterilmiş, naziresi ve iki beyti örnek olarak verilmiştir (Tuman, 2001, s. I/307-8). Bu bilgiler *Târih-i Enderûn*’dan nakledilmiştir. Bu nazireyi diğerlerinden ayıran husus, III. Mustafa’nın nazmı da buna yazılan tespit edilebilmiş diğer nazireler de ikişer beyitliken Râsih Efendi’nin naziresininin 3 beyitli olmasıdır. Nazire şöyledir (T. 125):

Bakılır ise eger hük-m-i Hudâ-yı ezele
Mağv-ı iz’ân ider elbette nefi’ girmez ele
İ’tirâz eylemede fâ’ide yokdur zîrâ
Tunub aḥkâmını rabṭ itmiş esâs-ı ezele
Bunda maḥviyyet ü tefvîz gerekdür rûḥum
Ġayrı yok çâre umûr-ı kader-i Lem-yezel’e

[Ezeli olan Allah’ın hükmüne bakılacak olursa (hükmün künhüne tam manasıyla varılamayacağından) bu durum idraki mahveder ve ele bir fayda geçmez. Buna itiraz eylemede bir yarar yoktur, zira Allah bütün ipleri ezeldeki (elest bezmindeki) temele / kadere bağlamıştır. Ey ruhum! Bu hususta alçakgönüllü olmak ve işi Allah’a havale etmek gerekir çünkü Allah’ın takdir ettiği kadere karşı çare yoktur.]

2.4. Şâkir Mehmed Hâkim Ankaravî

Şâkir Mehmed Hâkim’in naziresi Millî Kütüphane ve Uşaklı mecmualarında bulunan nazirelerden biridir. Biyografik kaynaklarda bu isimde bazı kişiler varsa da bunlardan nazirenin sahibi olduğuna dair ipucu olan bir müellife rastlanamamıştır.⁹ Şâkir Mehmed Hâkim’in naziresi şöyledir (M. 69b, U. 64b):

Żabṭ ider böyle giderse bu cihânı ḥazele
Devr-i mîzân-ı ‘adâlet gelegörse tez ele¹⁰
Hük-m-i Kur’ân ile dünyâ yeñi başdan düzele
Süpürülürse ḥarem-i devlet [ü] dînden rezele¹¹

[Adalet terazisinin devri çabucak ele gelse, zira böyle giderse bu cihanı alçaklar zapt eder. Kur’an’ın hükümleri uygulanırsa, dinin ve devletin alanından reziller süpürülürse dünya yeni baştan düzelir.]

9 Örneğin bir kaynakta, adı geçen iki mecmuanın derlendiği dönemde yaşadığı anlaşılan ve Ankaralı olan Abdülkerim oğlu Mimarzâde Mehmed Şâkir Efendi (Sarıkadı) adlı bir ismin varlığından söz edilmektedir. Nazirenin sahibi olması muhtemel isimlerden biri olan Mehmed Şâkir Efendi kadılık ve müftülük gibi görevlerde bulunmuşur ve Ankara’nın önde gelen Mimarzâdeler ailesine mensuptur (Kudat, 2020, s. 10-1).

10 Metinde “mîzânı” okunacak şekilde yazılan kelime anlam gereği “mîzân-ı” okunmuştur.

11 devlet [ü] : devlet-i U.

2.5. Derunî Ali Uşşakî

Hakkında bilinenler sınırlıdır. Nebî Efendizâde olarak tanınan Ali b. Abdullah el-Uşşakî, müderrislerdendir. Ali Uşşakî'nin 1174 (1761) yılı başlarında Uşak'ta Câmî-i Kebîr Medresesinde müderris olduğu bilinmektedir. 1200 (1785-6) yılında vefat etmiş ve Eyüp'te defnedilmiştir. Matematik, astronomi, fıkıh, tasavvuf gibi alanlarda eserleri vardır. Şiirlerinde Derunî mahlasını kullanmıştır (Mehmed Süreyya, 1996, s. II/410; İzgi, 1997, s. I/93-7; Fazlıoğlu, 2003, s. 192; Avcı, 2018, s. 86). Derunî'nin naziresi şudur (M. 69b, U. 64b):

Şanma kim böyle kalırsa bu cihân bir düzele¹²
İtme beyhûde te'essûf ki giden gelmez ele
Gözün aç şemşîr-i bürrânunî algıl tez ele
Hâ'inân-ı devleti tebdîl kıl var tezele¹³

[Böyle kalırsa bu cihanın düzeleceğini sanma, beyhude yere eseflenme çünkü giden tekrar ele geçmez. Gözünü aç, keskin kılıcını çabuk eline al, varıp devletteki hain yöneticileri değiştir, yerlerine yenilerini getir.]

2.6. Hâkim Selim Efendi

Kaynaklarda III. Mustafa döneminde yaşamış bu isimde bazı müelliflere rastlanmakla birlikte nazirenin bunlardan birine mi yoksa bambaşka bir şaire mi ait olduğu belli değildir. Hâkim Selim Efendi'nin naziresi şöyledir (M. 69b):

Beste-mağlûk olanun kısmeti çün [kim] ezele¹⁴
Ser-fürû eyleme bir ferde şağın girmez ele¹⁵
Ez-derûn eyle du'â şubh u mesâ Lem-yezel'e
İhtiyâc eylesün kullarını mübtezele

[(Allah'ı bırakıp) yaratılmışa bağlananın kısmeti azalır. Sakın hiç kimseye boyun eğme çünkü (bu yolla) onu ele geçiremezsin. Kullarını adı kimselere muhtaç etmemesi için Allah'a gece gündüz gönülden dua et.]

2.7. Şeyh Mehmed Uşşakî

Hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. *Hâtimetü'l-eş'âr*'a göre Uşşaklıdır. 1190 (1776-7) yılında İstanbul'a gelmiş, Palabıyık Hoca'dan tahsil görmüş ve müderris olmuştur. Ölüm yılı 1257 dir (1841-2). Fatin Davud'a göre şair Bektaşîliğe mensuptur ve şiirleri tasavvufidir. Tezkirede

12 kim : ki U.

13 Hâ'inân-ı : Hâ'inânı U. Vezin aksamaktadır. "Tâzele" kelimesinin cinas da oluşturacak şekilde kafiye gereği ağızlarda da rastlandığı üzere "tezele" okunacak imlayla yazıldığı düşünülebilir.

14 Mısradaki son kelimeyi "azala" okumak anlamca daha doğru görünmektedir ancak bu okuyuşta kulak kafiyesi bozulmaktadır.

15 Metinde "gıtmez" olan kelime anlam gereği "girmez" olarak düşünülmüştür.

şairin bir şiiri örnek olarak verilmiş, müstakil bir eserinin var olup olmadığı belirtilmemiştir (Sarıkaya, 2007, s. 493). Eldeki nazirenin müellife isnat edildiği bir kaynağa ulaşılamamakla birlikte Şeyh Mehmed Uşşakî’ye aidiyeti ihtimali kuvvetlidir. Nazire şöyledir (M. 69b, U. 64b):

Gitdi erbâb-ı kerem kaldı yirinde rezele
Bâ-ħuşûş belde-i ‘Uşşâk’ı dutupdur ħazele
El açup zâri kılpup yalvaralum Lem-yezel’e
Tâ çıka ħazret-i Mehdî bu cihâni düzele¹⁶

[Asalet sahibi kimseler gitdi, yerinde reziller kaldı. Özellikle Uşak beldesini alçak kişiler ele geçirdi. Allah’a el açıp inleyerek yalvaralım da hazret-i Mehdi çıkıp bu cihanı düzeltsin.]

2.8-9. Hâkim Mehmed Efendi (2 Nazire)

Hüseyin Gönel, Gazi Hüsrev Bey nüshasında bulunan 8. ve 9. nazireleri Hâkî’ye atfetmiştir fakat nazirelerin Hâkî’ye aidiyeti bizce iki sebepten ötürü şüphelidir. Birincisi, 8. nazire Millî Ktp. nüshasında “Hâkimân”, Işıklı nüshasında Hâkimâ, Gazi Hüsrev Bey nüshasında “Hâkî” ve Râmiz’in (1148-1202 / 1736-1788) *Âdâb-ı Zurağâ*’sında “Hâkim” (Erdem, 1994, s. 69) adına kayıtlıdır. Hemen ardından gelen 9. nazire ise Işıklı nüshasında “Dîğer Hâkimâ” başlığıyla yer alırken Gazi Hüsrev Bey nüshasında “Dîğer Nazîre-i Hâkî” olarak kaydedilmiştir. Millî Ktp. nüshasındaki “Hâkimân” ifadesinden art arda gelen iki nazirenin Hâkim mahlaslı / adlı müelliflere ait olabileceği intibası edinilmektedir. Ancak takip eden nazire Şeyhzâde Süleyman Uşşakî’ye aittir. Bununla birlikte *Âdâb-ı Zurağâ*’nın tanıklığı 8. nazirenin Hâkim Mehmed Efendi’nin kaleminden çıktığını doğrulamaktadır. Nitekim Yakup Poyraz (2008, s. 21) ve Mehmet Çakırcı (2006, s. 6) Hâkim Mehmed Efendi’nin *Divan*’ı üzerinde yaptıkları çalışmalarda nazireyi Râmiz’den nakille Hâkim’e isnat edilen bir şiir olarak vermişler, Ramazan Ekinci (2013, s. 141) de Hâkim’in *Divan*’ında bulunmayan şiirlerden biri olarak tespit etmiştir. Gazi Hüsrev Bey nüshasındaki Hâkî adının / mahlasının “Hâkim” olma ihtimali tarafımızca değerlendirilmiş lakin Gönel’in kullandığı nüsha görülemediğinden bunun imlasından da (h’ler bakımından metnin transkripsiyonsuz olması, sondaki ye’nin mim olma ihtimali) bu kayıt için bir sonuca gitme imkânı olamamıştır. Bizi şüpheyne düşüren ikinci husus Gazi Hüsrev Bey ve Işıklı nüshalarında art arda gelen 8. ve 9. nazirelerde yer alan aşağıdaki mısraların ortak söyleyişidir. Elbette bu ortaklık şiirlerin birer “nazire” olmalarının doğal sonucu olarak da değerlendirilebilir:

Şakınpup devlet[e] başdurma ayak mübtezele (Hâkim)
Başmasun dirseñ eger devlete pâyn ħazele (Hâkî)

Bu sebepler göz önünde bulundurularak 8. ve 9. nazireler Hâkim Mehmed Efendi’ye ait olarak kabul edilmiştir.

16 cihâni : cihân da U.

Asıl adı Mehmed olan Hâkim, İstanbul'da doğmuş, iyi bir eğitim almıştır. Kâtiplik, ruznamecilik, tezkirecilik, vakanüvislik gibi görevlerde bulunmuştur. Mısır, İran, Rumeli, Anadolu ve Arabistan coğrafyasını gezip görmüş bir isimdir. 1184 (1770) yılında İstanbul'da vefat etmiştir. İyi bir âlimdir. Talik ve divani hatlarında maharetli bir hattattır. Şairin edebî, dinî ve tarihî konularda manzum ve mensur 19 adet eseri vardır (Poyraz, 2008, s. 11-6). Hâkim Mehmed Efendi'nin nazireleri şunlardır [8. nazire: G. 56b, M. 69b, R. 68 (s.), U. 64b; 9. nazire: G. 56b, U. 64b]:

Bende ol şıdk [u] muhabbetle Hâkîm-i ezele
Olamaz mazhar-ı tevfiķ [u] 'inâyet hâzele¹⁷

Şakınup devlete başdurma ayak mübtezele¹⁸
Sözümü tut anuñ üstine kapuyı rezele¹⁹

[Ezeli olan ve her şeyi bilen Allah'a sadakat ve muhabbetle kul ol, çünkü aşağılık kimseler onun yardımına mazhar olamazlar. Dikkat et, adi kimselerin devlet kapısına ayak basmalarına izin verme, sözümü tut ve kapıyı üzerlerine kilitle.]

***

Yüz sürüp ağlayagör pâdişeh-i Lem-yezel'e²⁰
Maḫlabın böyle tehî gezmek ile girmez ele

Başmasun dirseñ eger devlete pâyin hâzele
Yüz virüp eyleme ihsân u kerem mübtezele

[Ebedî olan Allah'a yönelip ağlayarak yalvar, zira böyle kimsesiz / yalnız gezmekle istediğini elde edemezsin. Eğer alçak kimseler devlete ayak basmasın diyorsan bunlara yüz verip iyilik ve bağışta bulunma.]

2.10-11. Şeyhzâde Süleyman Uşşakî (2 Nazire)

Kaynaklarda müellif hakkında bilgiye rastlanamamıştır. Millî Kütüphane nüshasında Şeyhzâde Süleyman Uşşakî'nin iki naziresi kayıtlıdır. Nazireler şöyledir (M. 69b):

Pâdişâhum şanma ki hükümüñle dünyâ düzele²¹
Devirüñde cümle 'âlem şimdi zabt-ı hâzele

'Arz-ı hâller dâ'im ola Mevlâ-yı Lem-yezel'e
Emr ide Hâķ ey Mehdî Âl-i 'Osmân kapusun rezele

17 Olamaz mazhar-ı: Olımaḫ mazhara U.

18 devlete başdurma ayak mübtezele : devlete başdı ayak mübtezele R, devlet başdurma ayak hâzele M.

19 Mısranın sonunda geçen "reze" (rezze) kelimesi "kapıyı açıp kapatmaya yarayan ve baş parmakla basılarak işletilen demiri, menteşe" anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2013, s. 1041; Çağbayır, 2017, s. 1380).

20 pâdişeh-i : pâdişehi U.

21 Şiir bu hâliyle "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezniyle yazılmış görünmektedir. Son mısradaki vezin aksamaktadır.

[Padişahım! Hükümle dünyanın düzeleceğini sanma, senin devrinde bütün âlem adi kişilerin eline düşmüş durumdadır. Ebedî olan Mevla’ya hâlini sürekli arz et, onun emriyle Mehdî, Osmanlı soyunun kapısını (alçaklara karşı) kapatsın.]

***

Tatbîk ider iseñ hükümñ ol kitâb-ı ezele²²
Umulur ki bu dünyâ yeñi başdan düzele
Sen de yalvaragör ol Hudâ’ya Lem-yezel’e
İtâ’at itmeyeni tez elden ço ya[ra]maz ele²³

[Eğer hükümünü o ezeli kitaba göre uygularsan bu dünyanın tekrar düzeleceği ümit edilebilir. Sen de o ebedî Huda’ya yalvar, itaat etmeyi hemen uzaklaştır, zira bir işe yaramaz.]

2.12-13. Şabân Efendi Uşşakî (2 Nazire)

Süleyman Uşşakî gibi elde iki naziresi bulunan Şabân Efendi Uşşakî hakkında da kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Şairin Millî Kütüphane nüshasında yer alan nazireleri şunlardır (M. 70a):

Pâdişâhum yir yirin dutdı cihânı hâzele²⁴
İcrâ-yı Hâk olmayıcağ niçe dünyâ düzele
Bu kirimden kerem ummak almağ ‘abes söz ele
Tezellül-i hâl idüp yalvaralum Lem-yezel’e

[Padişahım! Adi kişiler cihanı yer yer ele geçirdiler, Hakk’ın hükümleri icra edilmezse dünya nasıl düzelecek? (Devleti yiyip duran) bu kurtçuktan iyilik ummak abesle iştigal etmektir, kendimizi hakir tutarak ebedî olan Allah’a yalvaralım.]

***

Çanı bir ‘âkil [ü] dâna gele dünyâ düzele
Mehdi âl-i resule gelse yarın[dan] tez ele
Mençabedür bu cihânda o daği girmez ele
Belki virmez idi saltanatı[nı] mübtezele

[Akıllı ve bilgili bir kişi gelse de dünya düzelse ama nerede! Mehdî, peygamberin soyundan olanlara / ümmetine yarından tezi yok gelse! Ancak o da bir menkıbedir, bu cihanda ele girmez. Eğer gelseydi belki dünyanın saltanatını adi kimselere vermezdi.]

22 Şiirin vezni problemlidir. İlk mısranın başındaki kelimenin imlâsı طنبوی şeklinde ancak anlama bakılarak “Tatbîk” olabileceği düşünülmüştür.

23 İmlâsı metinde “çoyamaz” şeklinde olan kelime vezne bir katkısı olmamakla birlikte anlam bakımından “ço yaramaz” olarak düşünülmüştür.

24 Vezin “fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilün” olarak görünmekle birlikte bütün mısralarda aksamaktadır.

2.14. Hüsâmeddin

Hüseyin Gönel'in çalışmasında nazireler toplu hâlde listelenirken nazirenin başında "Nazîre-i İshâmeddin" başlığının olduğu görülmektedir. Gönel bu ismin Üsküdarlı Mustafa İshâmeddin (عصام الدين) Efendi²⁵ olduğuna hükmetmiştir (2013, s. 123). Tarihen bakıldığında bu ismin nazire müellifi olması ihtimal dâhilindeyse de ona böyle bir nazirenin atfedildiğine dair bir kayıt yoktur. Nazirenin yer aldığı bir diğer eser Uşaklı mecmuasında şiirin sahibi Hüsâmeddin (حسام الدين) adlı bir şair olarak gösterilmiştir. İki kelimenin yazılışındaki fark oldukça belirgindir ancak Gönel'in kullandığı nüsha görülemediğinden bu kelimenin okunuşunda bir sorun olup olmadığı kontrol edilememiş, bu sebeple eldeki nüshada görülen ismin müellif olabileceği düşünülmüştür. Hüsâmeddin'in naziresi şöyledir (G. 56b, U. 64b):

Devr-i 'âlem bu siyâk üzre muvâfık ezele
Bu sipihre işini uyduramaz bir hâzele
Mübtezellere kalırsa işimiz gelmez ele
Yine erbâb-ı sa'âdetle meger kim düzele

[Dünyanın bu şekilde dönmesi elest bezminde yazılan kadere uygundur, bu yüzden aşâğılık kişiler bu feleğe işlerini uyduramazlar. Eğer dünya adilere kalırsa işimizi önümüze katamayız, dünya yine ehil olanlar elinde düzelecektir.]

2.15. Dâniş Efendi

Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde bulunan nazirelerden biri de Dâniş Efendi'ye aittir. Hüseyin Gönel'in çalışmasında nazireler toplu hâlde listelenirken nazirenin başında "Nazîre-i Dâniş Efendi" başlığının olduğu görülmektedir. Gönel bu ismin Enderunlu Süleyman Dâniş Efendi olduğuna hükmetmiştir (2013, s. 123-6).²⁶ Şairin çağdaşı tezkireciler Dâniş'in asıl adının Süleyman olduğunu belirtirler. III. Ahmed'in oğlu şehzade Mehmed'e daye (dadı) olarak görevlendirilen annesiyle birlikte saraya girmiştir. Doğum tarihi annesinin saraya daye olarak girişine göre 1715 olmalıdır. Doğum yeri de buna bağlı olarak kuvvetle muhtemel İstanbul'dur. Enderun'da eğitim almıştır. Şair saraydaki memuriyet hayatında sır kâtipliğine (sadrızamla padişah arasındaki yazışmalara bakan kâtip) kadar yükselmiştir. 1752'den sonra saray dışında görevlendirilmiş, kâtiplik ve muhasebecilik yapmıştır. Son görevi Haremeyn muhasebeciliğidir.

25 Ebu'l-İsmet Mustafa İshâmeddin Efendi Üsküdarlıdır. Babasının adı Abdullah'tır. Annesi, Vakanüvis Seyyid Hâkim Efendi'nin kız kardeşidir. Dinî bilgiler yanında edebî bilgileri de öğrenmiştir. Nakşibendi tarikatına mensuptur. Abdullah Nidâi-i Kâşgarî'den hilafet almıştır. İmtihanla ilmiye sınıfına girmiş, Üsküdar 1178 (1764-5) ve Edirne'de (1787) müderrislik yapmıştır. Rebiyülevvel 1201 (Ocak 1787) tarihinde Edirne kadısı olmuştur. *Tuhfe-i Nâilî*'ye göre 1202 (1787), *Osmanlı Müellifleri*'ne göre 1203 (1788), *Sicil-i Osmanî*'ye göre ise III. Selim (1789-1807) devri başarılarında vefat etmiştir. Kabri Üsküdar'dadır. Çoğunluğu şerh ve tercüme olmak üzere 10'dan fazla eseri vardır (Tuman, 2001, s. 1/678; Oğraş, 2001, s. 203-4; Bursalı Mehmed Tahir, 2016, s. 1/388; Mehmed Süreyya, 1996, s. III/802; Bilgin, 2012, s. 281-2).

26 Ancak bu isme böyle bir nazirenin atfedildiğine dair bir kayıt yoktur. Bununla birlikte tarihen bakıldığında bu ismin nazire müellifi olması ihtimal dâhilindedir.

Kaynaklarda bazı farklı tarihler olmakla birlikte Râmiz’in *Âdâb-ı Zuraîfâ*’da bildirdiği 1189 (1775) yılı *Tuhfe-i Nâilî*’deki beyitle de desteklenince şairin ölüm yılı doğru olarak ortaya çıkmış olmaktadır. Enderunlu Süleyman önceleri Tayfur mahlasını kullanmış, daha sonra Dâniş’i almıştır. Dâniş’in bilinen tek eseri *Divan*’ıdır (Erdem, 1994, s. 95-6; Tuman, 2001, s. I/280; Birgören, 2004, s. 3-16). Şairin *Divan*’ında bulunmayan naziresi şöyledir (G. 56b):

Dil virüp şevk ile dört kaşlı bir âfet güzele
Geh rubâ’î diyelüm gâhi baçalum ğazele
Re’y-i tedbîr idemez levh-i kazâyı tağyîr
Rab’-ı kalb eyle hemân hük-m-i Hâkîm-i ezele

[Genç, baştan çıkarıcı bir güzele şevkle gönül verip ğâh rubai söyleyelim ğâh gazel terennüm edelim. Kaderde var olanı tedbir almak değiştiremez, bu yüzden hemen ezeli olan Allah’ın hükmüne bütün kalbinle bağlan.]

2.16. Hıfzîzâde

Gazi Hüsrev Bey nüshasında bulunan bu nazirenin başında “Nazîre-i Hıfzî-zâde” başlığı vardır ancak bu ismin hangi Hıfzîzâde olduğu belli değildir.²⁷ *Sicill-i Osmani*’de Hıfzîzâde olarak anılan Hıfzî Mehmed Efendi’nin oğlu Hıfzîzâde Abdullah Efendi (öl. Recep 1204 / Mart-Nisan 1790) (Mehmed Süreyya, 1996, s. I/70), Hasan Hıfzî Efendi’nin oğlu Hıfzîzâde Mustafa Efendi (öl. 1198 / 1784) (Mehmed Süreyya, 1996, s. IV/1169-70) ve Hıfzîzâde Ubeydullah Efendi (öl. Recep 1204 / Mart-Nisan 1790) (Mehmed Süreyya, 1996, s. V/1641) olmak üzere üç isim vardır. Bu isimlerin böyle bir nazire söyleyip söylemedikleri belli değildir. Ancak zaman itibarıyla bakıldığında nazirenin bunlardan birine ait olma ihtimali vardır. Hıfzîzâde’nin naziresi şöyledir (G. 56b):

Herkesün ed’iyesi hazret-i Hayy-ı ezele
Himmat-i dâver-i mümtâz ile âlem düzele
Hazele nâ’il olur devleti alur tez ele
Bu fenâ manşıbidur ki virilür mübtezele

[Herkesin duası ezeli olan Allah’adır, (bunun yanında) ancak seçkin bir vezirin desteği olursa âlem düzelir. Adi kişiler devlet makamlarını çabucak ele geçirirler, buna nail olurlar, lakin aslında bu, alçaklara verilen ve insanı yok oluşa sürükleyen bir makamdır.]

2.17. Mihalicî Kâzî-i Uşşâk

Sadece Uşaklı Hafız Mehmet Cami Işıklı ailesindeki mecmuada bulunan nazire Uşak’ta kadılık görevinde bulunduğu anlaşılan Mihaliçli (Karacabey ilçesinin eski adı) bir müellife aittir.

27 Hüseyin Gönel çalışmasında *Tuhfe-i Nâilî*’yi kaynak göstererek bu ismin Hıfzîzâde Hâfız Mehmed Efendi olduğuna hükmetmiştir. Kaynak gösterdiği yerdeki Çarhîzâde ismi sehven Hıfzîzâde okunmuş ve nazire böylece bambaşka birine atfedilmiştir (Tuman, 2001, s. II/924-5; Gönel, 2013, s. 127).

Nazirenin bulunduğu varağın kenarı kesildiğinden mısraların baş kısımları okunamamaktadır. Bununla birlikte diğer nazirelerle ortak olduğu tahmin olunabilecek bazı kelimeler vesilesiyle şiir kısmı olarak tamir edildiğinde aşağıdaki iki beyit ortaya çıkmaktadır (U. 64b):

[.....] kalmason dirseñ hâzele
 [Şemşir-i] b rr nu nı ala g r bir dem tez ele²⁸
 [N z u] niy zıyla m 'il olma zinh r güzele
 [H k/ kate] kıl teveccüh n'ola Ő hum düzele

[AŐağlık kişiler ..... kalmasın dersin keskin kılıcını bir an için çabuk eline al. Sakın nazına ve yalvarmasına kanarak bir güzele meyletme. Ey Őahım, yüzünü hakikate çevir, (böyle olursa) her Őeyin düzelmesi ŐaŐırtıcı olmaz.]

Sonuç

Sultan III. Mustafa'nın meşhur nazmını ve bu nazma nazire olarak söylenen Şiirleri konu alan bu çalışma neticesinde Őunlar söylenebilir:

Osmanlı Devleti 17. asrın sonlarında ilk toprak kaybını yaşamış, ilerleyen zamanlarda devlet askerî, ekonomik ve sosyal bakımlardan yavaş yavaş bir  ok Ő n içine girmiştir. Gerek devlet adamları gerekse eli kalem tutan zevat tarafından zaman zaman devletin içine d Őt g  bu durum edebî sahada çeşitli açılardan dile getirilmiştir. Ancak bunlardan en dikkat çekeni sultan III. Mustafa'nın iki beyitlik Şiiri olmuştur. Şiirin bu kadar ilgi görmesi ve meşhur olması devletin pek de i  açıcı olmayan h linin bizzat devletin en tepesindeki isim tarafından ortaya konulmuŐ olmasıdır. Zira daha önceki padişahlar tarafından böyle bir durum varsa da dillendirilmemiŐ, farklı sebeplerle kol kırılmıŐ yen içinde kalmıştır.

Padişahın ağızından dökülen ve çokça tekrarlanan Şiir daha söylenir söylenmez tanzir edilmeye baŐlanmıŐtır. Bu nazma ilk nazire söyleyenler ise yine devleti yakından tanıyan yöneticiler olmuştur. Devrin sadrazamı Koca Râgıb Paşa ve Şeyhülislamı K  k Çelebizâde İsmail Âsım Efendi ilk nazire sahipleri olarak görünmektedir.

Sultan III. Mustafa'nın meşhur nazmına söylenmiş nazirelerden 6'sı daha önce bir makaleyle ilim  lemine tanıtılmıŐtır. Tarafımızdan tespit edilen 11 nazireyle birlikte bu sayı 17'ye çıkmıştır. Millî Kütüphane, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, UŞaklı Hafız Mehmet Cami IŞıklı'nın ailesindeki mecmua, *Târîh-i Enderûn* ve * d b-ı Zurafâ*'da yer alan bu nazireler Şu Şairlere aittir: Koca Râgıb Paşa, Şeyhülislamı K  k Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, Enderunî Hazineli Şeyh Râsih Efendi, Şâkir Mehmed Hâkim, Derunî Ali UŞŞakî, Hâkim Selim Efendi, Şeyh Mehmed UŞŞakî, Hâkim Mehmed Efendi (2 nazire), Şeyhzâde Süleyman UŞŞakî (2 nazire), Şabân Efendi UŞŞakî (2 nazire), Hüsâmeddin, Dâniş Efendi, Hıfzîzâde, Mihalicî Kâzî-i UŞŞak.

28 Vezin aksamaktadır.

Osmanlı edebî hayatındaki nazirecilik geleneğinin dikkate değer örnekleri olan bu nazireler, tek bir şiiriyle de olsa adı bilinmeyen bazı şairlerin ortaya çıkarılmasına vesile olmuştur. Diğer taraftan bilinen bazı şairlerin eserlerine tespit edilen yeni şiirler olarak katkı yapmışlardır.

Nazirelerin çoğunluğunun üç mecmuada kayıtlı olduğu görülmüştür. Bu husus, mecmuaların Türk edebiyatı tarihi için kıymetini bir kez daha açıkça ortaya koymuştur. Mecmualar üzerinde yapılan çalışmalar arttıkça sultan III. Mustafa’nın bu nazmını tanzir eden başka örneklerle rastlamak mümkün olabilecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu makale Balıkesir Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) birimince desteklenen 2020/089 numaralı projeden üretilmiştir.

Teşekkür: Işıklı ailesinde bulunan şiir mecmuasını bizimle paylaşma lütfunda bulunan A. Naci Işıklı Bey’e teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article has been produced from the project numbered 2020/089, supported by the Balıkesir University Scientific Research Projects (BAP) unit.

Acknowledgment: I would like to thank Mr. A. Naci Işıklı for sharing with us the poetry book of the Işıklı family.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Ak, C. (2001). *Şair Padişahlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Avcı, İ. (2018). Ali Uşşâki’nin Manzum Kur’an Falı: Sürûr-nâme. Üzeyir Aslan, Hakan Taş, Ömer Zülfe (Ed.), *Bir Devr-i Kadîm Efendisi Prof. Dr. Tahir Üzgör’e Armağan* kitabı içinde (83-103), Ankara: Yayınevi Yayıncılık.
- Aydemir, Y. (2007). Metin Neşrinde Mecmuaların Rolü ve Karşılaşılan Problemler. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* 2(3), 122-37.
- Aydiner, M. (2007). Râgıb Paşa. *İslam Ansiklopedisi* içinde (34/403-6). Ankara: TDV Yayınları.
- Berkes, N. (1970). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, C. 2. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Beydilli, K. (2006). Mustafa III. *İslam Ansiklopedisi* içinde (31/280-3). Ankara: TDV Yayınları.
- Bilgin, A. (2012). Mustafa İsameddin Efendi. Âlim Kahraman (Ed.). *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi* içinde (281-2). İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları.
- Bilmen, S. S. (1942). *Şair Osmanlı Padişahları, Edebî Tetkik*. İstanbul: Aydınlik Basımevi.
- Birgören, H. (2004). *Dâniş Dîvânı, İnceleme-Metin*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bursalı Mehmed Tahir (2016). *Osmanlı Müellifleri*. C. 1. M. A. Yekta Saraç (hzl.). Ankara: TÜBA Yayınları.
- Çağbayır, Y. (2017). *Ötügen Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Çakırcı, M. (2006). *Hâkim Mehmed Efendi Dîvânı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

- Demirbağ, Ö. (1999). *Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb*. (Basılmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Devellioğlu, F. (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ekinçi, R. (2013). Hâkim Mehmed Efendi'nin Divanında Yer Almayan Şiirleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 133-45.
- Erdem, S. (1994). *Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı*. Ankara: AKM Yayınları.
- Fazlıoğlu, Ş. (2003). Nebî Efendi-zâde'nin Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-'ulûm'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitap Haritası. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*. 3, 191-221.
- Gönel, H. (2013). Yıkılıp Dur Bu Cihân ve Altı Nazire. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(28), 118-28.
- Güleç, İ. (2019). Her Devrin Hastalığı: Kaht-ı Ricâl yahut Adam Kıtılığı. *Makas Dergisi*, 11, 38-9.
- İsen, M., Bilkan, A. F. (1997). *Sultan Şairler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İsen, M., Bilkan, A. F. ve Durmuş, T. I. (2012). *Sultanların Şiirleri Şiirlerin Sultanları*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim, Riyazi İlimler*. C. 1. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Koçu, R. E. (1950). *Aşık ve Şair Padişahlar*. Tarih Dünyası Özel Sayı (Ayrı basım). İstanbul: Saka Matbaası.
- Koçu, R. E. (2005). *Aşık Şair ve Padişahlar*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Köksal, M. F. (2012). Şiir Mecmûalarının Önemi ve 'Mecmûaların Sistematik Tasnifi Projesi' MESTAP. *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII, Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*. Hatice Aynur vd. (hzl.). İstanbul: Turkuaz Yay., 409-31.
- Köksal, M. F. (2018). *Sana Benzer Güzel Olmaz, Divan Şiirinde Nazire*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Kudat, A. (2020). Mimarzâde Mehmed Şakir Efendi ve Sarıkadı Medresesi. *I. Uluslararası Ankara Sempozyumu Tebliğler Kitabı (28-29 Kasım 2020) I* içinde (8-20), Ulum Yay. (e-kitap).
- Küçük Çelebi-zâde İsmâ'il Âsım Efendi (2013), *Münşe'ât-ı Âsım*, Fahri Unan (hzl.), Ankara: TTK Yayınları.
- Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id*, 06 Mil YzA 4816, 90 vr.
- Mecmû'a-i Eş'âr*, Uşaklı Hafız Mehmet Cami Işıklı ailesinde, 101 vr.
- Mehmed Süreyya (1996), *Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri*. C. 1-5. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Oğraş, R. (2001). *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ-Endûz'u*. Burdur: Emirdağ Ofset.
- Özcan, A. (1991). Âsım Efendi, Çelebizâde. *İslam Ansiklopedisi* içinde (3/477-8). Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, A., Uğur, Y., Çakır, B. ve İzgöer, A. Z. (hzl.). (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli, Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmâ'il Âsım Efendi*. C. III (1134-1141 / 1722-1729). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Özerdim, M. N. (1950). Acâibü'l-letâif (Hitay Sefaretnamesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi* 8(3), 345-71.
- Öztekin, Ö. (2010). *Çelebizâde Âsım, Divan*, Ankara: Ürün Yayınları.
- Pala, İ. (2005). *Şiirin Sultanları*. İstanbul: Asya Finans Kültür Yayınları.
- Poyraz, Y. (2008). *Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim), Yaşamı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*. (Basılmamış Doktora Tezi), Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Sarıkaya, O. (2007). *Tezkirecilik Geleneği İçerisinde Fatîm Tezkiresi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şardağ, R. (1982). *Şair Sultanlar*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tayyar-zâde Atâ. (2010). *Osmanlı Saray Tarihi, Târîh-i Enderûn*. C. IV, Mehmet Arslan (hzl.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- Tayyar-zâde Atâ. (2019). *Târîh-i Enderûn'un Tezkire Kısmı*. Mehmet Arslan (hzl.). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Tuman, M. N. (2001). *Tuhfe-i Nâilî*. C. 1-2, Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2007). *Osmanlı Tarihi*. C. IV, Kısım 1. Ankara: TTK Yayınları.
- Yorgancı, O. (2013). *Şair Padişahlar*. İstanbul: Anonim Yayınları.
- Yorulmaz, H. (1989). *Koca Râgıb Paşa Dîvânı (Araştırma ve Metin)*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yücebaş, H. (1960). *Şair Padişahlar*. İstanbul: Yeni Matbaa.

Ek 1: Millî Ktp. 06 Mil Yz A 4816 (vr. 69b-70a) numarada bulunan Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id'deki zemin şiir ve nazireler.

شهر رسد و سیدالکلام قرآن و سیدالقرآن مجسم الرحمن
 کفنه درون عافیتی نشانی
 بقولید بوجها ضمه که بزه روزله
 دوت چرخه دونه وردی قوی مبتدله
 شمشک ارباب سعادت هله جمله خزله
 اشور قلدی بزم رحمت لم بزله
 کفنه رغبه لوزیر
 نخل المدی کافر بوجها نیش تراله
 فلک دوری مطابقه بینه بزی ازله
 نه روا در سعادت بوله دایم خزله
 ویری خلقه جهانه مبتدله
 کفنه رش کر محرقانم
 ضبط ایدر بوله بیدر بوجها خزله
 در میزانی عدالت کل کورس تراله
 حکم فرایله دنیا بکی بکنده روزله
 سو بر لور ایسه حرم دون دیند روزله
 کفنه درون عافیتی نشانی
 بقولید بوجها ضمه که بزه روزله
 دوت چرخه دونه وردی قوی مبتدله
 شمشک ارباب سعادت هله جمله خزله
 اشور قلدی بزم رحمت لم بزله
 کفنه رغبه لوزیر
 نخل المدی کافر بوجها نیش تراله
 فلک دوری مطابقه بینه بزی ازله
 نه روا در سعادت بوله دایم خزله
 ویری خلقه جهانه مبتدله
 کفنه رش کر محرقانم
 ضبط ایدر بوله بیدر بوجها خزله
 در میزانی عدالت کل کورس تراله
 حکم فرایله دنیا بکی بکنده روزله
 سو بر لور ایسه حرم دون دیند روزله

کفنه شمشک افندی نشانی
 بادن هم بریرین دوتدی جهانه خزله
 اجرای حق اولیجوق بجه دنیا روزله
 بو کورمدر کرم او عوق الموق عبس سوزله
 نزاله حال ایدر بوله بلوار لم بزله
 دیکر شمسلم افندی
 فتح بر عاقص داناکله دنیا روزله
 مهدی ال رسوله کله باری تراله
 منعبد بوجها نیش اودوقی کفرزله
 بلا ویرض ایدی سلطانق مبتدله
 حرم م

Ek 2: Uşaklı Hafız Mehmet Cami Işıklı ailesinde (vr. 63b) bulunan *Mecmû'a-i Eş'âr*'daki zemin şiir ve nazireler.

